

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Czytelnictwo jako esencja rynku książki	15
Książka jako artefakt	15
Ogniwa rynku książki	17
Rynek książki – ujęcie ilościowe	20
Produkcja książek	21
Wydawnictwa	23
Księgarnie	24
Biblioteki	25
Kierunki rozwoju rynku książek	26
Czytelnictwo jako forma partycypacji w kulturze	30
Rozdział 2. Finansowanie kultury a interwencjonizm państwa na rynku książki	35
Model publicznego finansowania kultury	36
Finansowanie w kulturze	39
Bezpośrednie finansowanie budżetowe	40
Pośrednie finansowanie budżetowe	43
Finansowanie pozabudżetowe	49
Interwencjonizm na rynku książki	51
Rozdział 3. Interwencjonizm państwa na rynku książki. Przykłady mechanizmów wsparcia	55
Wsparcie pośrednie na rynku książki poprzez VAT. Przykład wykorzystania funkcji pozafiskalnej podatku	55
VAT w kulturze	57
Podatek VAT a funkcja stymulująca czytelnictwo	58
Od obniżonej stawki VAT do wyższego poziomu czytelnictwa?	62
Wnioski	70

Wynagrodzenia za użyczenie biblioteczne (<i>Public Lending Right</i> , PLR) jako forma publicznego wsparcia twórców, tłumaczy, współtwórców i wydawców	73
Wprowadzenie do debaty nad <i>Public Lending Right</i>	74
Rys historyczny idei wynagrodzenia za użyczenia biblioteczne	76
PLR po skandynawsku. Studium przypadku	80
Polski system wynagrodzeń za użyczenia biblioteczne	84
Wnioski	91
Narodowy Program Rozwoju Czytelnictwa jako dedykowany program wsparcia	95
Narodowy Program Rozwoju Czytelnictwa – z duchem czasu?	108
Wnioski	111
Podsumowanie	115
Bibliografia	123

Wstęp

„Telewizja jest magnetyzująca, gazety są wpływowe, magazyny są wciągające. Z kolei książki są świadkiem naszej historii, naszych osiągnięć, naszych ideałów. Książki są pierwszymi przewodnikami idei w świecie. Niektóre są przekazywane z pokolenia na pokolenie, ponieważ mają pewne znaczenie. (...) Książki są przenośne, łatwo z nich korzystać, są wszędzie (...). Książki edukują, bawią, informują czytelników w każdym kraju na świecie, te cechy czynią je niezmiernie potężnym i wpływowym medium”¹. Amerykański badacz branży wydawniczej Albert N. Greco punktuje cechy wyróżniające książki spośród innych mediów. To kluczowy fragment dla zrozumienia, że książka jest artefaktem o wyjątkowym znaczeniu. Z jednej strony pozostaje przedmiotem poddanym ekonomicznym siłom rynkowym jako produkt rynku wydawniczo-księgarskiego, z drugiej zaś jest też nośnikiem wartości kulturowych, któremu człowiek przypisuje duże znaczenie w życiu społecznym, gospodarczym, kulturalnym czy edukacyjnym.

Dyrektor generalny UNESCO w przesłaniu z okazji Światowego Dnia Książki i Praw Autorskich w 2002 roku zwracał uwagę, że „z książkami, będącymi jednym z najstarszych środków komunikacji, wiąże się nie tylko implikacje duchowe, kulturowe

¹ A.N. Greco, *The Economics of Books and Magazines*, w: A. Alexander, J. Owers, R. Carveth, C.A. Hollifield, A.N. Greco (red.), *Media Economics: Theory and Practice*, Routledge, Mahwah, NJ–London 2003, s. 136 (wszystkie tłumaczenia, o ile nie podano inaczej, pochodzą od autorki).

i edukacyjne, ale również określone konsekwencje ekonomiczne dla branży wydawniczej”². Cena książki tylko w niewielkim stopniu odzwierciedla cenę papieru i farby drukarskiej, przede wszystkim zaś stanowi wycenę znoju pracy twórczej, a także – o czym często zdajemy się zapominać – kosztów ponoszonych przez wszystkie podmioty rynku wydawniczego. Ekonomiczny wymiar książki prowokuje do zadawania wielu pytań, na które nierzadko nie znajdujemy prostych odpowiedzi: Jaka cena jest uzasadniona? W jaki sposób poszczególne podmioty rynku wydawniczego powinny dzielić się profitami? W którym miejscu znajduje się optymalny punkt równowagi między finansowym docenieniem twórcy a prawem do swobodnego dostępu do kultury? Skojarzenie dwóch wspomnianych czynników – wpływu kulturowego oraz wymiaru ekonomicznego – skutkuje wytworzeniem swoistego napięcia, kompleksu wzajemnie sprzecznych roszczeń, które mogą wydawać się nie do pogodzenia. Dlatego w tę grę wkracza państwo wraz z mechanizmami publicznego finansowania rynku książki. Interweniuje ono przede wszystkim z uwagi na znaczenie pozaekonomiczne książki. W uproszczeniu chodzi o powszechne przekonanie, że czytelnictwo ma pozytywny wpływ na społeczeństwo. To przekonanie zderza się ze świadomością, że pieniądze są może wstydlivym i często spychanym z pola widzenia, ale jednak niezbędnym warunkiem powstawania książki.

Sektor książki podlega rozlicznym dynamicznym przeobrażeniom – produktowym (popularność e-booków i innych cyfrowych formatów), procesowym (rozwój technik wydawniczych), jak i pod względem modelu biznesowego (zmiany w obrębie sieci zależności między aktorami rynku książki, regulacje prawne kształtujące rynek)³. W Polsce jedna z niezwykle ważnych dla

² Rezolucja 28. Generalnej Konferencji UNESCO, Proklamacja 23 kwietnia Dniem Książki i Praw Autorskich, Paryż, 25 października–16 listopada 1995, <http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php> (dostęp: 10.02.2021).

³ P. Hewitt, *Introduction to Editing*, University of Southern Queensland, Toowoomba 2015.

rynku książki metamorfoz miała charakter organizacyjno-ustrojowy i związana była z kierunkiem przechodzenia od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki wolnorynkowej po 1989 roku. Okres ten, skutkujący rozkwitem prywatnego rynku książki, był czasem istnej Schumpeterowskiej twórczej destrukcji wywołanej wprowadzeniem radykalnych zmian w bardzo krótkim czasie. Przy czym zmiany te zazwyczaj wprowadzane były bez wcześniejszego rozpoznania, namysłu czy uwzględniania kontekstu kulturowego. Domeną przeprowadzanej terapii szokowej była ekonomiczna opłacalność, a takiemu priorytetowi służyło zniesienie obowiązującej w czasach socjalistycznych cenzury, centralizmu, reglamentacji czy wprowadzenie przepisów umożliwiających swobodne prowadzenie działalności gospodarczej. Jednak cel, jakim miało być zbudowanie nowej struktury rynku książki w miejscu socjalistycznej organizacji ruchu wydawniczego, pozostawał niesprecyzowany⁴. W obecnie ukształtowanym rynku książki ta przeszłość wciąż rezonuje, wydaje się podwaliną silnie zakorzenionego etatystycznego modelu zarządzania sektorową polityką publiczną w obszarze książki⁵. Tym bardziej, że współczesna myśl ekonomiczna widzi rolę państwa jako fuzję elementów gospodarki planowej, postkeynesowskich rozwiązań finansów publicznych i myśli neoliberalnej⁶. Na tym fundamencie kształtuje się zaangażowanie państwa w obszarze sektorów zdominowanych przez działalność komercyjną, w tym w obszarze rynku książki. Spektrum form oddziaływania państwa na tym polu jest bardzo szerokie, zawiera zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie formy wsparcia.

⁴ B. Klukowski, M. Tobera, *W tym niezwykłym czasie. Początki transformacji polskiego rynku książki (1989–1995)*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2013.

⁵ A. Zybala, *Polityka publiczna wobec teorii i jej praktyki w Polsce*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2015, nr 18.

⁶ D. Ilczuk, *Ekonomika kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 38.

Procesy zachodzące na rynku książki mogą być analizowane z różnych punktów widzenia. Dlatego w niniejszej pracy przyjęto perspektywę teoretyczno-poznawczą, a poruszane zagadnienia zostały osadzone w obrębie polityki publicznej względem sektora książki. Optyka patrzenia na korelację między państwem a rynkiem książki została zawężona do tematu finansowego udziału państwa na tym rynku. By móc uchwycić tę zależność, uwaga skupiona została na trzech instrumentach finansowych uchodzących za przejaw polityki interwencjonistycznej na rynku książki: obniżonej stawce podatku od towarów i usług (VAT) na książki, mechanizmie wynagrodzeń za użyczenia biblioteczne (*Public Lending Right*) oraz wieloletnim programie rządowym dedykowanym upowszechnianiu czytelnictwa.

Na każdym etapie pracy badawczej na pierwszy plan wysuwało się pytanie o jakość relacji między państwem a rynkiem książki. Było to pytanie uruchamiające lawinę dalszych pytań i wątpliwości dotyczących symbiozy państwa i rynku książki. Duży poziom wielowymiarowości analizowanego zjawiska narzucił potrzebę konceptualnego zawężenia schematu badawczego. Z tego względu dążono do poznania wybranych mechanizmów finansowych i osadzenia ich również w kontekście międzynarodowym. Celem książki stało się zatem przedstawienie przyczyn i skutków wdrażania wybranych rozwiązań polityki publicznej skierowanej na rynek książki.

By zrozumieć wieloaspektowość badanego zjawiska, omówiony został zarówno mechanizm publicznego wsparcia na przykładzie rynku książki, jak i szerszy kontekst umożliwiający zrozumienie funkcji i celu takiej interwencji państwa na rynku książki. Analiza danych zastanych umożliwiła zapoznanie się z uwarunkowaniami funkcjonowania wybranych rozwiązań finansowych przyjętych w polityce publicznej względem rynku książki. Wnioski zostały sformułowane wokół wymiarów proceduralnego oraz kontekstualnego, które pozwoliły pokazać wielowymiarowość konstrukcji omawianych narzędzi wsparcia. Przez ten pryzmat można dostrzec rzeczywiste uwarunkowania relacji między państwem, które

świadomie i celowo interweniuje w wybrany obszar, a rynkiem książki, który tej pomocy szuka.

Celowy wybór interwencji państwa na rynku książki staje się tu magiczną formułą, ważnym kluczem do zrozumienia intencji i zakresu oddziaływania tych podmiotów. We wsparciu państwa skoncentrowane jest priorytetowe znaczenie, które państwo przypisuje roli czytelnictwa w upowszechnianiu książki w obiegu kulturowym i społecznym. Tę istotę można rozpoznać właśnie w podejmowanych przez państwo działaniach legislacyjnych, finansowych czy programowych. Świadczą one o dążeniu do zaprojektowania takich ram działania, które stworzą optymalne warunki rozwoju czytelnictwa traktowanego jako inwestycja przynosząca wieloaspektowe pozytywne efekty zewnętrzne w społeczeństwie. To myślenie jest źródłem tworzenia przez państwo różnorodnych preferencyjnych reguł gospodarczych na rynku książki, gdzie książka staje się dobrem społecznie pożądanym.

Zagadnienia finansowania kultury stanowią trzon moich dociekań badawczych. Chodzi w nich nie tylko o wyjaśnienie sposobu funkcjonowania wybranych mechanizmów, ale i poznanie czynników społecznych, kulturowych i ekonomicznych sprzyjających i przeciwdziałających stosowaniu określonych rozwiązań w danym państwie. Szczególnie interesującym wątkiem jest kulturowy kontekst stykania się polityki publicznej i różnych pól produkcji kultury. Fragmenty, które weszły w skład niniejszej książki, choć wprowadzono w nich zmiany i aktualizacje, ukazały się wcześniej jako osobne artykuły: *Public Lending Rights (PLR) w kontekście doświadczeń skandynawskich* („Kultura i Polityka” 2017, nr 21, s. 67–75) oraz *Reduced Value Added Tax (VAT) Rate on Books as a Tool of Indirect Public Funding in the Cultural Sector* („Sustainability” 2020, t. 12, nr 14, s. 55–90).

Niniejsza publikacja przedstawia wybrane przykłady interwencjonizmu państwa na rynku książki. Rekonstrukcja założeń, realizacji i efektów wdrażanych rozwiązań służyć ma lepszemu poznaniu mechanizmów publicznego wsparcia na rynku książki.

Całość podzielono na trzy części. W pierwszym rozdziale omówiono zjawisko czytelnictwa jako celu rynku książki, zarówno kreśląc strukturę tego rynku, jak i zwracając uwagę na dychotomiczne podejście do analizy książki jako artefaktu. Czytelnictwo jako jedna z form uczestnictwa w kulturze zostało tu potraktowane jako tło rozważań nad publicznym finansowaniem rynku książki. Drugi rozdział wprowadza do logiki publicznego finansowania kultury, z uwzględnieniem różnych mechanizmów o charakterze bezpośrednim i pośrednim. Omówienie ich stanowi wstęp do analizy wybranych narzędzi publicznego finansowania rynku książki. Trzeci rozdział został poświęcony przykładom mechanizmów wsparcia publicznego na rynku książki. Szczególną uwagę skupiono na trzech rozwiązaniach:

1. Rozwiązaniu fiskalnym na przykładzie obniżonej stawki podatku od towarów i usług VAT na książki. W tym przypadku podjęta została analiza konsekwencji stosowania preferencyjnej stawki podatku VAT na książki pod kątem jej skuteczności w realizacji celu polityki kulturalnej, jakim w pierwszej kolejności jest promowanie czytelnictwa. Temat ten wpisuje się w niszowy obszar rozważań nad instrumentami pośredniego finansowania publicznego w kulturze, które rzadko stają się osiã badań. Przedstawiono zatem etapy mające prowadzić do celu, jakim jest wzrost czytelnictwa dzięki zastosowaniu obniżonej stawki VAT, tj. obniżona stawka podatku VAT ma wpływ na spadek cen książek dla konsumenta, z kolei niższe ceny książek pobudzają popyt na książki, a ostatecznie wyższa konsumpcja (zakup) książek znajduje odzwierciedlenie w wyższym poziomie czytelnictwa.
2. Rozwiązaniu pośredniego wsparcia twórców na przykładzie systemu wynagrodzeń za użyczenia biblioteczne (*Public Lending Right*), który został wprowadzony w Polsce w 2015 roku. W części tej zaprezentowano założenia teoretyczne systemu PLR na tle doświadczeń

międzynarodowych dla lepszego zrozumienia idei wynagradzania autorów za wypożyczenia ich książek z bibliotek publicznych. Naczelne założenie tego systemu to uznanie, że pożyczanie publikacji objętej prawem autorskim z biblioteki jest równoznaczne z jej użyciem, co z kolei powinno uprawniać autorów do wynagrodzenia. Jako instrument prowadzenia polityki kulturalnej państwa w obszarze książki jest szczególnie ciekawym rozwiązaniem, zwłaszcza pod kątem wspierania twórczości literackiej w językach narodowych.

3. Rozwiązaniu bezpośrednim, dedykowanym wsparciu rynku książki na przykładzie Narodowego Programu Rozwoju Czytelnictwa (2016–2020). Jest to rodzaj rządowego programu wieloletniego, który został powołany w celu wzmocnienia aktywności czytelniczej społeczeństwa oraz rozwoju bibliotek w Polsce. Studium przypadku tego programu pokazuje bezpośrednio, jak i pośrednio konsekwencje jego oddziaływania na rynek książki. Jest to swego rodzaju przypiecztowanie bliskiego i intensywnego związku interesu państwa oraz rynku książki.